

Степанюк Руслан Леонтійович –

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри криміналістики та судової експертології
Харківського національного університету внутрішніх справ*

Ruslan L. Stepaniuk –

*doctor of jurisprudence, professor,
professor of the Department of Criminalistics and Forensic Expertology
Kharkiv National University of Internal Affairs*

Степанюк Дар'я Русланівна –

*студентка Національного юридичного університету
мені Ярослава Мудрого.*

Daria R. Stepanyuk –

*student of the
Yaroslav Mudry National Law University*

Нормативно-правовий зміст доступу до суду та обов'язковості судових рішень як засади кримінального провадження

У статті наведено авторське бачення щодо нормативно-правового змісту засади кримінального провадження – доступ до суду та обов'язковість судових рішень. Обґрунтовано необхідність відображення сутності права на доступ до суду як вільної можливості кожного звернутися за судовим захистом своїх прав у змісті відповідної засади. Запропоновано закріпити основні процесуальні складові доступу до суду та обов'язковості судових рішень безпосередньо в тексті чинного КПК України.

Ключові слова: засади кримінального провадження, доступ до правосуддя, право на справедливий суд, обов'язковість судових рішень, справедливий судовий розгляд.

В статье приведена авторская позиция по поводу нормативно-правового содержания принципа уголовного судопроизводства – доступ к суду и обязательность судебных решений. Обоснована необходимость отображения сущности права на доступ к суду как свободной возможности каждого обратиться за судебной защитой своих прав в содержании данного принципа. Предложено закрепить основные процессуальные составляющие доступа в суд и обязательности судебных решений непосредственно в тексте действующего УПК Украины.

Ключевые слова: принципы уголовного производства, доступ к правосудию, право на справедливый суд, обязательность судебных решений, справедливое судебное разбирательство.

Stepanuk R. L., Stepanyuk D. R. Normative and legal contents of access to court and a binding nature of a court decisions as principles of criminal proceedings

The article provides an author's view on a normative and legal content of the basis of criminal proceedings - access to the court and a binding nature of court decisions. It is emphasized that international human rights instruments and case-law of the European Court of Human Rights have adopted a distinction between the notion of access to a court and a fair trial as separate elements of the right to justice. At the same time, the current version of Part 1 of Art. 21 CPC Ukraine does not take into account this distinction and actually identifies access to justice with a fair trial, which is not fully consistent with the content of other general principles of criminal proceedings and does not quite accurately reflect the essence of access to justice. The authors support an expediency of using the term "access to a court" instead of "access to justice", taking into account it's appliance for judicial and pre-trial proceedings. There is substantiated a necessity of establishing the requirement to ensure the right to access to court as a free opportunity for everyone to apply for judicial protection of their rights in the content of the relevant principles of criminal proceedings. It is also offered to consolidate such a significant procedural component of access to the court and the binding nature of a court decisions as ensuring real access to procedural acts adopted during criminal proceedings and relating to the rights and duties of a person, directly in the text of the current CPC of Ukraine.

Key words: principles of criminal proceedings, access to justice, the right to a fair trial, binding nature of a court decisions, fair trial.

Постановка проблеми. Приведення вітчизняного кримінального процесуального законодавства у відповідність до передових європейських стандартів здійснення судочинства є нагальною потребою сьогодення. Не дивлячись на те, що в Україні вже досить тривалий час здійснюються масштабні реформи у даній галузі, до завершення цього процесу ще далеко.

Однією з важливих теоретико-прикладних проблем, що потребують вирішення, є належна регламентація основних засад кримінального провадження, чітке встановлення критеріїв їх дотримання у повсякденній правозастосовній практиці. В цьому сенсі важливо вжити заходів щодо гармонізації основоположних європейських принципів дотримання прав людини із внутрішньодержавними правовими нормами. У цьому в Україні існують значні труднощі, адже у спадок від радянських часів залишилось чимало теоретичних і практичних підходів, які широко укорінились як у науковій літературі, так і в чинному законодавстві і безпосередньо в практичній діяльності органів правопорядку. Це призводить до певних проблем в аспекті узгодження термінології, і, що головне, в розробленні та впровадженні реальних механізмів дотримання прав людини у кримінальному судочинстві.

Доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень займає помітне місце серед основоположних ідей кримінального провадження, адже по суті є конституційною засадою судочинства. Проте її зміст залишається суперечливим, зважаючи на різне розуміння доступу до правосуддя, що засновано або на пострадянській термінології щодо реалізації загальносвітових міжнародно-правових актів у галузі забезпечення прав людини, або на європейському трактуванні цих норм, передусім у практиці Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Відповідно у чинному КПК України спостерігаються певні прогалини, що може призвести до труднощів у реалізації вимоги ч. 1 ст. 7 КПК України про відповідність форми та змісту кримінального провадження його загальним засадам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Право на доступ до правосуддя та відповідну засаду (принцип) кримінального провадження досліджували українські науковці. Зокрема, В.П. Шибіко обґрунтовував значення доступу до правосуддя як окремого принципу кримінального процесу та його місце в системі засад кримінального судочинства [1]. І.В. Гловюк розглядала сутність і співвідношення категорій «доступ до суду» та «доступ до правосуддя» [2]. Н. Деркач аналізувала зазначену засаду кримінального провадження з точки зору механізму її закріплення в нормах чинного КПК України [3]. В.В. Городовенко вивчав сутність і складові елементи принципу обов'язковості судового рішення, зокрема, такі його аспекти, як умотивованість та виконання рішення суду [4]. О.М. Овчаренко ґрунтовно досліджувала судоустрійний аспект доступності правосуддя [5]. О.Г. Шило, О.І. Коровайко, М.А. Погорецький та інші автори розглядали доступ до правосуддя як складову частину права на справедливий суд (судовий захист) [6-9].

Невирішені раніше проблеми. У наукових публікаціях низка питань залишаються до кінця не вирішеними, а окремі ствердження дослідників суперечливими. Зокрема, до сьогодні відсутнє єдине розуміння сутності та внутрішнього змісту доступу до правосуддя як загальної засади кримінального процесу України, що призвело до такого її нормативно-правового закріплення, що створює можливості неоднозначної трактовки та відповідно труднощів у практичній реалізації.

Метою даної статті є здійснення критичного аналізу існуючих підходів і формування власного бачення щодо нормативно-правової регламентації змісту доступу до правосуддя та обов'язковості судових рішень як загальної засади кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу. Такі основоположні права людини, як право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом, та право на справедливий судовий розгляд, що були офіційно закріплені у ст. 8 і 10 Загальної декларації прав людини 1948 року, в

подальшому в міжнародних нормативно-правових актах були визначені як невід'ємні складові права на справедливий суд (ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція)).

У сучасній українській науковій літературі з даної проблеми досить широко підтримано концепцію щодо доступу до правосуддя як функціонального елемента (нормативної вимоги) права на справедливий суд, яке ще називають правом на судовий захист [8, с. 4-5; 9, с. 179]. Також підкреслено, що «доступ до правосуддя у кримінальному процесі означає певний процесуальний режим (у вигляді визначених у кримінально-процесуальному законі вимог, заборон і дозволів) як систему відповідних процесуальних засобів, який дає можливість учасникам процесу знати про свої права на активну участь у справі, використовувати ці права для справедливого її вирішення» [1, с. 169].

Науковцями також представлено позицію, що полягає у розрізненні понять права на справедливий суд та права на справедливий судовий розгляд, коли перше фактично розуміється як доступ до суду, а друге як забезпечення справедливої процедури розгляду справи в суді. Наприклад, наголошено, що право на справедливий судовий розгляд включає в себе право на справедливий суд у контексті права доступу до суду [10, с. 17]. З цього приводу відзначимо, що з метою усунення термінологічної плутанини недоцільно ототожнювати право на суд із правом доступу до суду, розрізняючи ці поняття. Так, у рекомендаціях № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя, ухвалених Комітетом Міністрів Ради Європи на 68 засіданні заступників міністрів 14 травня 1981 року, вказано, що Конвенцією гарантовано право на доступ до правосуддя і на справедливий судовий розгляд. Отже, вони є окремими елементами права на справедливий суд.

Як відзначається, у практиці ЄСПЛ право на справедливий суд (право на суд) є надзвичайно широким і включає в себе цілу низку інституційних та

організаційних аспектів, а також особливостей здійснення окремих судових процедур. Як свідчить позиція ЄСПЛ у багатьох справах, основною складовою права на суд є право доступу, в тому розумінні, що особі має бути забезпечена можливість звернутись до суду для вирішення певного питання, і що з боку держави не повинні чинитись правові чи практичні перешкоди для здійснення цього права [11].

Отже, ЄСПЛ розуміє доступ до суду як складову права на суд. У п. 36 класичного рішення ЄСПЛ у справі «Голдер (Golder) проти Об'єднаного королівства» вказано, що право доступу до правосуддя є одним із невід'ємних складових права, гарантованого ч. 1 ст. 6 Конвенції. При цьому право доступу розуміється як можливість ініціювати судове провадження у цивільних справах [12]. У подальшій правозастосовній практиці ЄСПЛ розкрив внутрішній зміст зазначеного права шляхом трактування окремих положень стосовно забезпечення реальних можливостей особи звернутись до суду з метою відновлення порушених прав, одержати справедливий розгляд справи і виконання судового рішення у розумні строки.

У ч. 1 ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», яка має назву «Право на справедливий суд», визначено, що «кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним відповідно до закону». При цьому його складовою є забезпечення доступності правосуддя для кожної особи (ч. 3 ст. 7) [13]. Зазначене розуміння в цілому відповідає підходу щодо співвідношення права на справедливий суд та права на доступ до правосуддя як цілого та частки. Водночас у ч. 1 ст. 21 КПК України фактично таке ж формулювання характеризує доступ до правосуддя, що визнано як частина засади «доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень». При цьому, виходячи зі змісту зазначеної статті, під доступом до правосуддя законодавець розуміє кілька складових: 1) гарантування кожному права на справедливий розгляд та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону; 2) право кожного на участь у розгляді в

суді будь-якої інстанції справи, що стосується його прав та обов'язків, у порядку, передбаченому КПК України; 3) забезпечення доступу особи до інших засобів правового захисту, якщо під час кримінального провадження порушуються її права, гарантовані Конституцією України та міжнародними договорами України [14].

На нашу думку, у кримінальному процесуальному законі застосовано не зовсім вдале визначення, адже доступ до правосуддя трактується занадто широко й охоплює інше, хоча і тісно пов'язане з ним, поняття справедливого судового розгляду. Проте останній має набагато складніший зміст і відповідно більшу кількість елементів. Не дивлячись на різні думки з цього приводу, слід визнати, що такі загальновизнані складові права на справедливий судовий розгляд як публічність (гласність і відкритість) судового розгляду, розумні строки, право на перекладача, право на юридичну допомогу захисника, змагальність сторін тощо закріплені у змісті інших засад кримінального провадження. Отже, має місце певна термінологічна неузгодженість у розумінні одного з основних принципів кримінального процесу. Такого бути не повинно, адже загальні засади кримінального провадження визначають його спрямованість і побудову в цілому. Тому необхідно розуміти їх більш чітко та у повній відповідності до європейських підходів, зважаючи на обрання Україною курсу на інтеграцію до ЄС.

Загалом у чинному КПК України в одному переліку наведено загальноправові (конституційні), загальнопроцесуальні (міжгалузеві) та кримінальні процесуальні (галузеві) засади кримінального провадження. Доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень віднесено до числа конституційних [15, с. 63]. Проте, як відомо, в Конституції України прямо не закріплене право на доступ до правосуддя. Прийнято вважати, що воно є складовою права на судовий захист (ст. 55 Конституції України).

Як зазначає А.В. Лужанський, попри те, що право на доступ до суду не закріплено на рівні Конституції України в буквальному розумінні, про нього все ж таки можна і потрібно говорити як про право гарантоване Основним За-

коном України, принаймні, в контексті складового елементу права на судовий захист [16, с. 198]. Крім того, серед основних засад судочинства (ст. 129 Конституції України) закріплено засаду обов'язковості судового рішення, яка в чинному КПК України об'єднана із доступом до правосуддя, зважаючи на тісний зв'язок, адже без обов'язковості виконання судових рішень неможливо гарантувати судовий захист прав і свобод громадян.

З метою розкриття внутрішнього змісту відповідної засади кримінального провадження, на нашу думку, слід розрізнити поняття доступу до суду, доступу до правосуддя та доступності правосуддя.

Найбільш широким є зміст доступності правосуддя, яке включає низку інституційних і процесуальних елементів. Найбільш загальними його процесуальними (судочинними) складовими пропонується вважати: а) розумний строк розгляду справи; б) максимально можлива простота процесу; в) доступ до судового рішення; г) виконання судового рішення [5, с. 59]. Разом з цим вказана категорія має більшою мірою інституційний характер, отже її слід розглядати перш за все у розумінні загальної організації судоустрою. Натомість у кримінальному процесі вона реалізується через такі поняття, як доступ до суду та виконання судових рішень.

І.В. Гловюк обґрунтовує позицію щодо розрізнення понять доступу до правосуддя (у судовому провадженні) та доступу до судового контролю (у досудовому провадженні), мотивуючи це різницею у змісті правосуддя та судового контролю, а також відмінностями у природі права на доступ до правосуддя як складової права на справедливий суд (ст. 6 Конвенції) та права на доступ до судового контролю як гарантії права на свободу та особисту недоторканність (ст. 5 Конвенції). Відповідно робиться висновок про те, що у кримінальному процесі доступ до суду – це наявність можливості розгляду та вирішення по суті кримінально-правового спору та кримінально-процесуального спору судом як на досудових (доступ до судового контролю), так і у судових (доступ до правосуддя) стадіях, а доступ до правосуддя слід розуміти як забезпечення можливості розгляду кримінальної справи по суті у

судових стадіях кримінального процесу. Таким чином, обґрунтовується положення, що право на доступ до правосуддя є елементом права на доступ до суду, тобто останнє є більш широким поняттям [2]. Підтримуючи вказану позицію, відзначимо, що в інших джерелах поняття доступу до правосуддя вживається стосовно досудових і судових стадій процесу [6, с. 181]. Крім того, зауважимо, що термін «доступ до суду» вірніше відображає сутність відповідного аспекту права на справедливий суд ще і тому, що саме він вживається в тлумаченні ЄСПЛ.

На нашу думку, розуміння доступу до суду як засади кримінального провадження має відображати у першу чергу процесуальні правила забезпечення відповідного права особи. В цьому сенсі мова має йти не про відтворення в її змісті загального права кожного на справедливий судовий розгляд, а визначення основних підходів щодо забезпечення особі можливості звернутись до суду. Це відповідає практиці ЄСПЛ, згідно якої право на доступ до суду розглядається з позиції надання можливостей та встановлення обмежень щодо розгляду і вирішення справи по суті в суді. У зв'язку з цим передусім оцінюються можливості ініціювати судовий розгляд (умови прийнятності заяви про порушення провадження, створення перешкод у наданні можливості оскарження і т.п.), а також поведінка державних органів і службових осіб щодо переконання заявника про недоцільність звернення до суду, обмеження доступу обвинуваченого та його захисника до матеріалів справи, неповідомлення про строки розгляду справи, невиконання судових рішень тощо [18, с. 13-14]. Тобто фактично доступ до суду в процесуальному сенсі має забезпечуватись передусім шляхом гарантування можливості кожній особі звернутись до суду з метою захисту своїх прав.

У свою чергу, забезпечення справедливого судового розгляду у процесуальному сенсі доцільно трактувати в аспекті здійснення відповідних процедур щодо безпосередньо провадження в суді. Тут слід визначити загальні процесуальні вимоги, зокрема, змагальність, рівність сторін, вмотивованість

судових рішень, дотримання права не свідчити проти себе тощо. Вони знаходять закріплення у змісті інших засад кримінального провадження.

Таким чином, вжиту в чинному КПК України конструкцію «доступ до правосуддя» пропонуємо замінити на «доступ до суду», і, що головне, уточнити її нормативний зміст саме в аспекті забезпечення кожному вільної можливості безперешкодно звернутись до суду з метою захисту своїх порушених прав.

Стосовно структури доступу до суду в кримінальному провадженні в цілому погоджуємось із думкою Т.Г. Бородінової, яка виокремлює в ньому в якості компонентів процесуальні можливості кожного: 1) безперешкодно та невідкладно звернутись до суду й органів досудового розслідування; 2) безпосередньо брати участь в судовому розгляді справи незалежним і безстороннім судом; 3) одержувати в судовому порядку відновлення всіх порушених прав і відповідної шкоди, заподіяної злочином; 4) оскаржувати до суду будь-які незаконні дії (бездіяльність) органів і службових осіб, що беруть участь у здійсненні кримінального судочинства; 5) одержувати кваліфіковану юридичну допомогу на всіх стадіях кримінального процесу, рівно як і сприяння в реалізації прав учасника кримінального судочинства зі сторони суду; 6) одержувати копії всіх процесуальних актів, що приймаються під час кримінального провадження, що стосуються конкретного учасника процесу, а також одержати кінцеве вмотивоване рішення у кримінальному провадженні; 7) претендувати на розгляд справи у розумні строки; 8) оскаржувати до судових інстанцій вищого рівня правосудність підсумкового судового рішення у кримінальній справі; 9) вимагати й одержувати повне виконання судового рішення у кримінальній справі [19].

У зв'язку з цим слід зауважити, що нормативно-правовий зміст засади доступу до суду має включати саме гарантування вищенаведених процесуальних можливостей особи у кримінальному судочинстві. Деякі з цих можливостей, як-то, забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності та розумні строки, у чинному КПК України виділені як самостійні засади кримінального провадження (ст. 24, 28 КПК України). Це

виглядає цілком доречним, адже зазначені вимоги стосуються не тільки судового провадження, а і досудового розслідування, отже, їхній зміст є ширшим і вимагає окремого закріплення.

Крім того, обов'язковість судових рішень (виконання судового рішення), не є внутрішньою складовою доступу до суду, але тісно пов'язана з ним. Як вже зазначалось, вона встановлена як загальна засада судочинства в Конституції України. У практиці ЄСПЛ вона також розглядається як частина права на справедливий суд у тісному зв'язку із доступом до суду. Зокрема, у справі «Горнсбі проти Греції (Case of Hornsby v. Greece)» ЄСПЛ встановив, що право на доступ до суду було б ілюзорним, якби правова система Договірної держави допускала, щоб остаточне судове рішення, яке має обов'язкову силу, не виконувалося на шкоду одній із сторін [20, п. 40]. Крім того, зв'язок між правом на доступ до суду та обов'язковістю судового рішення можна проілюструвати на прикладі рішення у справі «Чуйкіна проти України» (Chuykina v. Ukraine), в якому ЄСПЛ встановив порушення п.1 ст. 6 Конвенції у зв'язку з позбавленням заявниці доступу до суду з огляду на закриття судом провадження без вирішення по суті позову заявниці до державного органу у зв'язку з його ліквідацією, що, відповідно, дозволило державі уникнути відповідальності за незаконні дії його органу [21, с. 45].

Також слід підкреслити, що важливим аспектом реалізації доступу до суду є належне забезпечення особі реальних можливостей доступу до процесуальних актів, що стосуються її прав та обов'язків, прийнятих у кримінальному провадженні. Адже саме так встановлюється більшість фактичних і юридичних підстав для звернення до суду з метою захисту порушених прав.

Висновки. Враховуючи вищевказане, вважаємо за доцільне уточнити нормативно-правове визначення загальної засади кримінального провадження «доступ до суду та обов'язковість судових рішень» (п. 14 ч. 1 ст. 7 КПК України), закріпивши в ньому саме ті процесуальні можливості особи, реалізація яких у кримінальному процесі відображає конкретний зміст

відповідного права особи, забезпечення якого і є головною метою цієї провідної ідеї кримінального процесу.

У зв'язку з цим назву і ч. 1 ст. 21 КПК України пропонуємо викласти у такій редакції:

«Стаття 21. Доступ до суду та обов'язковість судових рішень

1. Кожному гарантується право безперешкодно і невідкладно звернутись до незалежного і неупередженого суду, створеного на підставі закону, для відновлення його порушених прав, у порядку, передбаченому цим Кодексом».

Крім того, вважаємо за необхідне доповнити цю статтю окремою частиною такого змісту: «Кожен має право одержувати копії процесуальних актів, що приймаються під час кримінального провадження і стосуються його прав та обов'язків, у порядку, передбаченому цим Кодексом».

Реалізація зазначених пропозицій надає можливість уточнити сутність і процесуальний зміст засади кримінального провадження – доступ до суду та обов'язковість судових рішень, що дозволить якісніше забезпечити відповідне право особи. У свою чергу вдосконалення механізмів її реалізації є перспективним напрямом подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел:

1. Шибіко В. П. Забезпечення права особи на доступ до правосуддя у системі принципів кримінального процесу України // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2009. Вип. 81. С.168–171.

2. Гловюк І. В. Доступ до суду у кримінальному процесі: проблеми теорії // Часопис Академії адвокатури України. 2011. Т 4. № 2 (11). URL: <http://e-pub.aau.edu.ua/index.php/chasopys/article/view/466/486> (дата звернення: 10.04.2018).

3. Деркач Н. Доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень // Слово Національної школи суддів України. 2013. № 3 (4). С. 52-57.

4. Городовенко В. В. Принцип обов'язковості судового рішення // Вісник академії правових наук України. 2012. № 1. (68). С. 160-173.
5. Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: монографія. Х.: Право, 2008. 304 с..
6. Шило О. Г. Доступність правосуддя: деякі кримінально-процесуальні питання // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. Харків, 2005. Вип. 10. С. 179–185.
7. Коровайко О. І. Забезпечення реалізації судом засади доступу до правосуддя стороні захисту // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2016. Вип. 4. С. 77-86.
8. Погорецький М., Гриценко І. Право на справедливий суд // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2012. Вип. 91. С. 4–8.
9. Шило О. Г. Право на судовий захист у кримінальному судочинстві України: поняття та нормативний зміст // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. праць / Акад. правових наук України, Ін-т вивч. пробл. злочинності. Вип. 15. Х. : Кроссруд, 2008. С. 173–181.
10. Коруц У. З. Міжнародно-правовий захист права на справедливий судовий розгляд в практиці Європейського суду з прав людини та правозастосовна практика України: автореф. дис. ... канд.. юрид. наук ; спец. 12.00.11. К., 2015. 23 с.
11. Коваль І. Право на справедливий суд: практика Європейського суду з прав людини щодо України // Веб-сайт Міністерства юстиції України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_7474 (дата звернення: 15.03.2017).
12. Голдер (Golder) проти Об'єднаного Королівства Рада Європи. Рішення Європейського суду з прав людини від 21.02.1975. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_086 (дата звернення: 20.03.2017).
13. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 17.03.2017)

14. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 12 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 27.03.2017).

15. Кримінальний процес: підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін. За ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Х. : Право, 2013. 824 с.

16. Лужанський А. В. Конституційна природа права на доступ до правосуддя в Україні // Держава і право. 2010. Вип. 50. С. 197-201.

17. Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: монографія. Х.: Право, 2008. 304 с.

18. Довідник із застосування статті 6 Європейської конвенції з прав людини. Право на справедливий суд (кримінально-процесуальний аспект) / Рада Європи. Європейський Суд з прав людини. 2014. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_criminal_UKR.pdf.

19. Бородинова Т.Г. Право граждан на свободный доступ к правосудию: понятие, содержание, субъекты // Общество: политика, экономика, право. 2017. № 11. URL: <https://doi.org/10.24158/per.2017.11.19> (дата звернення: 15.04.2018).

20. Справа «Горнсбі проти Греції (Case of Hornsby v. Greece). Рішення Європейського суду з прав людини від 19.03.1997. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/980_079 (дата звернення: 15.04.2018).

21. Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. К., 2015. 208 с.